

VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK SECUNDAIR ONDERWIJS

Guimardstraat 1 - 1040 BRUSSEL

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

ARCHITECTURALE VORMING

Derde graad KSO

Brussel - Licap D/1992/0279/074F - september 1992

INHOUD

LESSENTABEL	4
1 STUDIEPROFIEL	5
2 BEGINSITUATIE	6
3 ALGEMENE DOELSTELLINGEN	6
4 LEERINHOUDEN, DOELSTELLINGEN EN DIDACTISCHE WENKEN	6
KV <i>Architecturale vorming</i>	7
KV <i>Kunstinitiatie</i>	17
5 BIBLIOGRAFIE	22

LESSENTABEL

ARCHITECTURALE VORMING		1ste lj.	2de lj.
1	<u>Basisvorming</u>	13	13
	AV Godsdienst	2	2
	AV Aardrijkskunde	1	1
	AV Frans	2	2
	AV Geschiedenis	1	1
	AV Lichamelijke opvoeding	2	2
	AV Nederlands	3	3
	AV Wiskunde	2	2
<p>Voor de leerlingen die een studierichting kiezen die één of meer vakken omvat die ook voorkomen in de basisvorming, vervallen deze vakken in de basisvorming. Deze vakken worden in het studierichtingsgedeelte steeds aangeduid met (*).</p>			
2	<u>Optie</u>		
2.1	<u>Studierichting (fundamenteel gedeelte)</u>	21	21
	AV Biologie/]		
	AV Chemie/]	2	2
	AV Fysica]		
	AV Engels	2	2
	AV Kunstgeschiedenis	2	2
	AV Wiskunde (*)	6	6
	KV <i>Architecturale vorming</i> (x)	8	8
	KV <i>Kunstinitiatie</i> (x)	1	1
2.2	<u>Complementair gedeelte: maximum</u>	4	4
-	Te kiezen uit de vakken en/of de specialiteiten opgesomd in het Besluit van de Vlaamse regering van 5 juni 1989 tot vaststelling van de algemene vakken, de kunstvakken, de technische vakken en de praktische vakken, voor zover het vakken en specialiteiten betreft waarvoor het Besluit van de Vlaamse regering van 14 juni 1989, zoals gewijzigd, bekwaamheidsbewijzen vastlegt in de derde graad.		
-	Wanneer in het complementair gedeelte één of meer vakken gekozen worden die ook voorkomen in de basisvorming of het fundamenteel gedeelte, dan vervallen deze vakken niet in de basisvorming, noch in het fundamenteel gedeelte.		
-	Pedagogische aanbevelingen:		
	AV Chemie	1C	0
	AV Frans	1C	1C
	AV Fysica	0	1C
	AV Muzikale opvoeding	1	1
	AV Nederlands	1C	1C

(x) Voor deze vakken is het leerplan in deze brochure opgenomen.

(C) Deze aanduiding staat voor uitbreiding van het aantal lessen voorzien in de basisvorming of in het fundamenteel gedeelte.

1 STUDIEPROFIEL

1.1 Profiel van de studierichting

1.1.1 *VORMING*

1.1.1.1 Basisvorming

Ze beoogt een ruime algemene vorming, een brede talenkennis als noodzakelijk communicatiemiddel bij studie- en onderzoekswerk, en een ruim cultureel, kunsthistorisch en esthetisch inzicht als noodzakelijke achtergrond bij het artistiek denken en doen.

1.1.1.2 Fundamentele vorming

Artistieke vorming

Het leren analyseren en begrijpen van de architectuur in al haar vormen, vroeger en nu en geplaatst in een zo ruim mogelijke context. Het leren creatief bezig zijn met compositie, vorm en ruimte, geïnspireerd en georiënteerd door de architectuur.

Wiskundige en wetenschappelijk vorming

De vorming in de architectuur omvat naast een uitgesproken artistieke vorming tevens een sterke wiskundige en wetenschappelijke vorming.

1.1.2 *TOEKOMSTMOGELIJKHEDEN*

Deze studierichting bereidt in principe voor op alle vormen van hoger onderwijs.

Door haar eigenheid biedt zij een rechtstreekse voorbereiding op volgende studies in het hoger onderwijs:

- artistiek hoger onderwijs en/of hoger kunstonderwijs: architect, interieurarchitect, industriële vormgever, architect-assistent, beeldende kunstenaar,
- technisch hoger onderwijs: industrieel ingenieur bouwkunde, gegradueerde in het bouwbedrijf,
- agrarisch hoger onderwijs: landschaps- en tuinarchitect,
- universitair onderwijs: burgerlijk ingenieur-architect, burgerlijk bouwkundig ingenieur, licentiaat in de bouwkunst.

Deze studierichting kan de leerlingen ook verder oriënteren naar met architectuur aanverwante disciplines in het universitair en niet-universitair hoger onderwijs, onder meer kunstgeschiedenis, wijsbegeerte, psychologie, sociologie, milieuwetenschappen, pedagogisch hoger onderwijs enz.

1.2 Profiel van de leerling

Het type leerling dat in aanmerking komt voor deze studierichting:

- heeft een culturele achtergrond,
- heeft een wiskundig, wetenschappelijk en kritisch denkvermogen,
- heeft ruimtelijk inzicht,
- bezit voldoende zorg, verantwoordelijkheidsbesef en persoonlijke inzet om nauwkeurige tekeningen en maquettes te maken,
- is creatief; met andere woorden kan tot persoonlijke en originele oplossingen voor een bepaald probleem komen.

2 BEGINSITUATIE

Vele leerlingen hebben in de 2de graad de studierichting 'Beeldende en architecturale vorming' gevolgd.

Deze jongeren hebben al kennigemaakt met enerzijds het vak Architecturale vorming, waar de nadruk ligt op het probleemoplossend en ruimtelijk denken gebaseerd op techniek en wiskunde en anderzijds met het vak Beeldende vorming, waar een vrijere aanpak van vorm, kleur en materialen mogelijk is. Zo werden ze voorbereid op de beslissing om in de 3de graad te kiezen voor de studierichting 'Architecturale vorming' of de studierichting 'Beeldende vorming'.

Leerlingen die in de 2de graad de studierichting 'Beeldende en architecturale vorming' niet volgden, kunnen worden toegelaten als ze de talenten en de inzet hebben om zich de basisbegrippen, vaardigheden en attitudes die in de 2de graad aangereikt werden, in de loop van het jaar eigen te maken.

3 ALGEMENE DOELSTELLINGEN

- Inzicht verwerven in algemene begrippen zoals functie, relatie, structuur, methode ... en leren werken met deze begrippen.
- Inzicht verwerven in de relatie van de architectuur met het geografisch milieu, de sociaal-economische aspecten, de historische en kunsthistorische context, de cultuurverschijnselen, de techniek en de wetenschap.
- Inzicht verwerven in de drijfveren en motieven die het menselijk handelen bepalen en in de wijze waarop deze zich in de architectuur doorzetten.
- Architecturale concepten evalueren.
- Waarnemingsmogelijkheden en tekenvaardigheid ontwikkelen via het waarnemingstekenen.
- Grafische en 3-dimensionale voorstellingsmethoden verwerven.
- Documentatie opzoeken, raadplegen en bewaren.
- Inzien dat er meestal verschillende goede oplossingen bestaan; dat alle oplossingen voor- en nadelen hebben, en dat de meeste goed zijn binnen een bepaalde context.
- Inzien welke argumenten keuzebepalend zijn bij de oplossing van architecturale en andere problematieken;
- Attitudes verwerven als drang naar inzicht, gerichtheid op structurering en methodiek, concentratie, kritische zin ...

4 LEERINHouden, LEERLANDOELSTELLINGEN EN DIDACTISCHE WENKEN

1 BEGINSITUATIE

De leerlingen die in de 2de graad de studierichting 'Beeldende en architecturale vorming' volgden, hebben:

- de basisbegrippen van de vormleer, namelijk de vormelementen, de relaties, de samenstellingen en de composities, leren kennen en persoonlijk leren toepassen,
- de basisbegrippen van de kleurenleer, namelijk de additieve, subtractieve en partitieve kleurenmenging en de kleurcontrasten, leren kennen en ze persoonlijk leren toepassen,
- de basisbegrippen van het projectietekenen, namelijk volumes, ontplooiingen, doorsneden van lichamen, alsook het wentelen en neerslaan, leren kennen en toepassen,
- de vaardigheden en attitudes verworven om nauwkeurige en leesbare tekeningen te maken.

De leerlingen die in de 2de graad deze studierichting niet volgden en over voldoende talenten beschikken, moeten zich deze begrippen, vaardigheden en attitudes in de loop van het jaar eigen maken via binnenklasdifferentiatie, inhaallessen in het 1ste leerjaar van de 3de graad of het volgen van avondonderwijs.

2 DOELSTELLINGEN

2.1 Algemene doelstellingen

De architecturale ruimte bestuderen:

- enerzijds door het analyseren van de architecturale ruimten van vroeger en nu, zodat een architecturaal denken en een denken over architectuur ontwikkeld worden,
- anderzijds door het creatief bezig zijn met architecturale vormelementen zodat een ruimtelijke vormtaal ontwikkeld wordt.

Inzien dat de architecturale ruimte in haar diverse dimensies (van stoel tot stad) in beide vakonderdelen centraal staat. Zij wordt beschouwd als een waardevol cultureel object, als beeld en expressie, gekoppeld aan een inhoud.

2.2 Leerplandoelstellingen

- Architecturale realisaties analyseren in hun geheel of in deelaspecten ervan.
- Architecturale realisaties analyseren met betrekking tot de functies ervan.
- Architecturale realisaties analyseren met betrekking tot de vorm.
- Architecturale realisaties analyseren met betrekking tot de constructie.
- Architecturale realisaties analyseren met betrekking tot de semantiek.
- Opgaven in een esthetisch en architecturaal verantwoorde, expressieve vormtaal realiseren.
- De vormelementen verder onderzoeken en gebruiken in relatie tot de inhoud en/of functie.
- De syntaxis met betrekking tot de verschijning van de vorm onderzoeken, kennen en toepassen.
- De semantiek of de betekenis van de vormelijke taal onderzoeken, kennen en gebruiken.
- De esthetische aspecten van de vormtaal en de beeldende middelen onderzoeken, aanvoelen en toepassen.
- Plannen lezen.
- Plannen tekenen volgens de conventionele normen met diverse tekenapparatuur.
- Onderzoeken, kennen en toepassen van scheve projectiemethoden.

- Onderzoeken, kennen en toepassen van doorboringen van rechten, vlakken en lichamen, in horizontale en verticale stand, afknottingen en kegelsneden.
- Onderzoeken, kennen en toepassen van de basisbegrippen van lijnperspectief van rechten, vlakken en lichamen met 1 en 2 vluchtpunten.
- Onderzoeken, kennen en toepassen van de basisbegrippen van de schaduwleer van prisma, piramide en cilinder.
- De leerinhouden van het Waarnemingstekenen uit de studierichting 'Architecturale en beeldende vorming KSO' 2de graad toepassen.
- Diverse soorten schetsen maken als waarnemingsschets, opmetingsschets en ideeënschets.
- Diverse technieken, zowel wat betreft de voorstellingswijze als de materialen en daarbijhorende techniek onderzoeken en toepassen.
- Met diverse technieken en materialen een werkmaquette of een presentatiemaquette maken.
- Diverse presentatie en andere grafische communicatiemiddelen gebruiken.

3 LEERINHOUDEN

3.1 Architectuuranalyse

- Om het architecturaal denken, het denken over architectuur en een persoonlijke vormentaal te ontwikkelen, worden **realisaties uit de wereld** van de **architectuur geanalyseerd**. De realisaties vertegenwoordigen, vanuit een algemeen vormende ingesteldheid, verschillende sociale, culturele en historische contexten en belichten uiteenlopende interpretaties van de verschillende deelaspecten van de architecturale ruimte.
- Zowel de **totaliteit** van de **realisatie** als één of meer **deelaspecten** ervan worden bestudeerd. Dit wordt bij voorkeur gekoppeld aan de vakken ruimtelijke vormgeving, kunstinitiatie, kunstgeschiedenis ...
- De **theoretische benadering** van de architecturale ruimte mag de **praktische aard** van dit vak niet in het gedrang brengen; analyseren betekent ook opmeten, schetsen, fotograferen, bezoeken, opzoeken, grafisch verwerken, maquettes maken enz.

De deelaspecten van de architecturale ruimte zijn: functies, vorm, constructie en semantiek.

3.1.1 *FUNCTIES (FUNCTIE-ANALYSE)*

3.1.1.1 *Als fysisch milieu*

- De fysische controle: onder andere bescherming van activiteiten ten opzichte van omgeving, situering, klimaat ...
- De functionele structuur:
 - @ relaties tussen de activiteiten onderling,
 - @ relaties tussen de activiteiten en de ruimte (grootte, vorm, plaatsing),
 - @ relaties tussen de activiteiten en de omgeving (functionele niveaus).

3.1.1.2 *Als sociaal milieu*

Relatie van de architecturale ruimte en de menselijke interacties, levenswijzen ...

3.1.1.3 *Als cultureel milieu*

Relatie van de architecturale ruimte en culturele thema's (filosofische, politieke, economische ...).

3.1.2 *VORM (VORM-ANALYSE)*

De vormstudie van de architecturale ruimte startte reeds in de 2de graad. Hierbij kwamen de eigenschappen van de vormelementen: punt, lijn, vlak en volume en hun relaties reeds ter sprake.

Deze theoretische achtergrond, die ook hernomen wordt in de leerinhoud van de ruimtelijke vormgeving in de 3de graad (zie 3.2), dient als basis voor de vormanalyse waarbij voornoemde vormelementen begrepen worden:

- als massa of bouwvolume,
- als ruimte: binnen-, tussen- en buitenruimte,
- als begrenzing: wand, vloer, plafond.

De analyse omvat dus het onderscheiden van de architecturale vormelementen met:

- hun plaats, richting en grootte,
- hun topologische relaties,
- hun geometrische relaties,
- hun formele relaties,
- hun relaties met licht, kleur, textuur en materiaal.

3.1.3 *CONSTRUCTIE (CONSTRUCTIE-ANALYSE)*

Bij de architectuuranalyse worden massa, ruimte en begrenzing begrepen als door bouwmaterialen geconstrueerde vormen.

Daarom zullen de materialen en de constructie van een welbepaalde architecturale ruimte worden bestudeerd.

Deze constructie-analyse ontwikkelt bij de leerling zijn voeling met de materie en zijn zin voor het stabiliteitsprincipe van een constructie. Hij verwerft tevens inzicht in:

- de elementaire constructieve elementen zoals de wand, de kolom, de boog, de balk, de plaat ...
- elementaire constructiesystemen: skeletbouw, massiefbouw, overspannende, overkragende en hangende constructies,
- elementaire constructieprincipes zoals enkelvoudige en samengestelde wanden, vloeren, daken,
- de eigenschappen van een materiaal:
 - @ als constructiemateriaal,
 - @ als bekledingsmateriaal,
 - @ als een element dat de vorm en het uitzicht bepaalt: structuur, textuur, kleur, transparantie, reflectie, warm-koud ...

3.1.4 *SEMANTIEK*

De studie van de architecturale ruimte wordt afgesloten met de noodzakelijke semantische analyse, waarbij de vorm en de constructie in verband gebracht worden met het fysische en het symbolisch milieu (sociaal, cultureel, historisch) van de architecturale ruimte.

De leerlingen worden geconfronteerd met de relatie tussen vorm en inhoud en met de semantische relaties van causaliteit, structurele gelijkvormigheid en overeenkomst.

Enkele uitspraken.

Enkel hij die zich wijdt aan één iets, schrijft geschiedenis.
(E. Mendelsohn)

Heb je niet bemerkt, wanneer je door deze stad ging, dat onder de bouwwerken, die deze stad uitmaken, enige stom zijn, andere vertellen, en nog andere tenslotte, en dat zijn de zeldzaamste, als het ware zingen?

(Phaidos in gesprek met Socrates)

*Wie iets levends wil begrijpen en beschrijven.
Tracht eerst de geest eruit te drijven.
Dan houdt hij de delen in zijn hand.
Maar hem ontbreekt helaas de geestelijke band.*
(Goethe)

Het eenvoudige is niet altijd het beste, maar het beste is altijd eenvoudig.
(H. Tessenow)

Onze eenvoud kan onze grootste rijkdom zijn zowel als onze veelheid onze grootste armoede.
(H. Tessenow)

Alle grote werken zijn altijd zeer stil.
(H. Tessenow)

Het verschil tussen een goed en een slecht architect bedraagt slechts enkele centimeters.
(Le Corbusier)

Ontwerpen heeft eerder met 'hoe' te maken dan met 'wat'.
(Louis Kahn)

God zit in het detail.
(Ludwig Mies Van der Rohe)

Het is zeer goed wanneer een architect een opkomende mode ook eens kan overslaan.
(Hans Poelzig)

Maar de muren rijzen op zo'n manier naar de hemel dat ik erdoor ontroerd ben. Ik voel uw intenties. U was zacht, brutaal, charmant of waardig. Uw stenen zeggen het mij. U bindt mij aan deze plaats en mijn ogen kijken. Mijn ogen bekijken iets dat een gedachte verraadt. Een gedachte die zich openbaart zonder woorden noch klanken, maar enkel door vormen en de relaties ertussen.
(Le Corbusier, Vers une architecture)

3.2 Ruimtelijke vormgeving

Het doel is dat de leerlingen, aan de hand van opdrachten door de leraar gegeven, zich meester maken van de vormelijke taal. De opdrachten moeten enerzijds duidelijk zijn en anderzijds vrijheid geven voor meerduidige en persoonlijke invulling door de leerling.

De vormelijke taal van de architectuur bevat de componenten die we ook terugvinden in andere talen, zoals die van de literatuur, de poëzie, de muziek en de dans:

- de elementen,
- de syntaxis,
- de semantiek,
- de esthetiek.

3.2.1 *DE ELEMENTEN*

De **vormelementen** zijn:

- met 0 dimensies: punt,
- met 1 dimensie: lijn,
- met 2 dimensies: figuur en achtergrond,
- met 3 dimensies: lichaam en ruimte.

Een vormelement (van een hogere dimensie) wordt bepaald door de juiste plaats, richting en grootte van zijn grenzen (van een lagere dimensie).

3.2.2 *DE SYNTAXIS*

De syntaxis bestudeert op een redelijk objectieve wijze de manier waarop de vormelementen verschijnen, alsook de relaties tussen de vormelementen.

- De **ondersteunende verschijnselen**, materiaal, textuur, licht en kleur bepalen het uitzicht waarmee de vormen aan ons verschijnen.
- Een element bestaat pas als het een bepaalde **plaats, richting en grootte** in het omringend veld (achtergrond of ruimte) inneemt.
- Omdat de elementen een welbepaalde plaats ten opzichte van elkaar innemen, ontstaan er **topologische relaties**:
 - @ nabijheid: groepering of verspreiding,
 - @ de combinaties: optelling, aftrekking, vermenigvuldiging, deling,
 - @ openheid of geslotenheid.
- **Geometrische relaties** worden bereikt door topologische relaties tussen de vormelementen een meetbare component (afstand) mee te geven. Zo ontstaat er orde en structuur. De middelen van ordening zijn de plaatsing van de vormelementen ten opzichte van een punt, een lijn, een systeem van lijnen, of een vlak (spiegel b.v.): axiale, parallelle, modulaire, gecentraliseerde en radiale ordening.
- **Formele relaties** worden bereikt wanneer ook verbanden tussen de elementen gelegd worden die hun specifieke vorm, grootte en richting betreffen. Hierbij vergelijken we de lengtes (verhoudingen), hoeken en kromtestralen van de onderdelen: gelijkheid, afwijking, variatie, gradatie, contrast, overwicht.
- De formele **syntaxis** van een bepaald werk is meestal complex en rijk: men kan de vormelementen en de relaties ertussen op verschillende niveaus terugvinden met dikwijls een hiërarchische structuur.

3.2.3 *DE SEMANTIEK*

Semantiek bestudeert de betekenis van de vormelijke taal. Semantiek legt relaties tussen de vorm, het milieu, de functie, de constructie en het materiaal. Het is zeker niet de bedoeling dat opdrachten gegeven worden waarin al deze componenten tegelijkertijd aan bod komen. Wel mogen de leerlingen de hechte band tussen vorm, milieu en techniek nooit uit het oog verliezen.

3.2.4 DE ESTHETIEK

De esthetiek bestudeert de schoonheid. Schoonheid is een abstract begrip dat thuishoort in de geestelijke, filosofische wereld en is daarom zeer moeilijk te duiden. Ze kan allerlei psychologische, sociologische en zelfs functionele implicaties hebben. Elke kunstuiting, elk tijdvak heeft een eigen schoonheidsideaal.

Omdat esthetiek een algemeen menselijke waarde is, kunnen we ze best benaderen met al onze menselijke capaciteiten:

- ons **verstand** om tot een (geometrische en soms zelfs algebraïsche) ordening te komen,
- ons **gevoel** om de opdracht goed aan te voelen en om de vormen een emotionele geladenheid mee te geven zodat ze kunnen ontroeren,
- onze **intuïtie** om de algemeen geldende onderlinge wetten (zoals polariteit, intensivering en economie) rechtstreeks te kunnen verbeelden, dit wil zeggen in beelden te zien,
- onze **wil** om deze beelden rechtstreeks en met de nodige kracht uit te beelden, tot expressie te brengen.

Vormen zijn immers meer dan vormen zonder meer, meer dan de afbakening van neutrale materie of neutrale ruimte. De vormen zijn tegelijkertijd beelden. En beelden zijn de expressie, de uitbeelding van inhouden, van ideeën, van waarden, van intenties, van visies. Vormgeving bevindt zich in het gebied van de menselijke geest met zijn onpeilbare diepte.

Enkele uitspraken

De schoonheid is geen kwaliteit van de dingen zelf: ze bestaat slechts in de geest van diegene die ze bekijkt en elke geest ziet een ander soort schoonheid.

(Hume, On the standard of taste)

De waarheid is geen star, levenloos systeem van begrippen, dat slechts in één vorm kan verschijnen; ze is een levende oceaan, waarin de menselijke geest leeft en waarvan het golfoppervlak de uiteenlopende vormen kan aannemen.

(Steiner, Goethes Wereldbeschouwing)

De waarheid is eenvoudiger dan de mens kan denken en complexer dan hij kan verstaan.

(Goethe)

Een kunstwerk is de belichaming van de waarheid.

(Heidegger)

Nog belangrijker dan de waarheid over iets te kennen, is het de illusie van een mooi moment te kunnen verbeelden.

(Leo Ferré)

Het is niet wat je zelf wil, het is wat aangegeven is in de wens der dingen dat U vertelt wat er ontworpen moet worden.

(Louis Kahn)

Student : "Meester, ik ben klaar, wat kan ik veranderen"?

Poelzig: "Alles kan veranderd worden, het overige blijft".

*De mogelijkheid tot het feitelijke bestaan is de vorm die het object aanneemt.
(L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus)*

*Schoonheid zal voortkomen uit de vorm en uit de overeenkomst van het geheel met de delen, van de delen met elkaar en met het geheel. Zo zal de structuur verschijnen als een zuiver en compleet lichaam, waarin elk onderdeel overeenstemt met het andere en alle onderdelen noodzakelijkerwijze samenkomen tot dat wat je wil maken.
(Andrea Palladio)*

*De constructie is om stand te houden, de architectuur is om te ontroeren. De architecturale emotie is als het werk U in overeenstemming brengt met een universum waarvan wij de wetten ondergaan, herkennen en bewonderen.
(Le Corbusier)*

*Architect zijn wil niet zeggen vakman zijn of specialist, maar mens, strijder voor al wat menselijk is, en dan krijgen we er de vorm vanzelf bij.
(Hans Poelzig)*

3.3 Architecturaal tekenen

Dit deel van het leerplan heeft het over de middelen die in de twee vorige delen, namelijk Architectuur-analyse en Ruimtelijke vormgeving, kunnen worden gebruikt.

De middelen zijn eigen aan de opdracht en/of de creativiteit van de leerling. De middelen zijn zowel beeldend als verbaal en vormen geen specifieke vakinhouden. Uiteraard zal het analyseren van een aantal technieken nodig zijn, maar het zal steeds worden geïntegreerd binnen een bepaalde opdracht.

Middelen eigen aan de architecturale vorming in de 3de graad zijn: bouwkundig tekenen, wetenschappelijk tekenen, schetsen, maquette maken, presenteren en andere communicatiemiddelen gebruiken.

3.3.1 BOUWKUNDIG TEKENEN

- Aflezen van plannen.
- Teken en van plannen:
 - @ volgens de conventionele normen,
 - @ met geschikte tekenapparatuur: potlood, pen, viltstift, parallellat, tekenapparaat, tekencomputer
- ...

3.3.2 WETENSCHAPPELIJK TEKENEN

- Scheve projecties: isometrie, axonometrie.
- Doorboringen van rechten, vlakken en lichamen, in horizontale en verticale stand, afknottingen en kegelsneden.
- De basisbegrippen van de lijnperspectief van rechten, vlakken en lichamen met 1 en 2 vluchtpunten.
- De basisbegrippen van de schaduwleer van prisma, piramide en cilinder.

3.3.3 *SCHETSEN*

- Basisbeginselen: zie leerplan 2de graad KV Waarnemingstekenen (Licap - brochure D/1991/0279/037).
- Soorten:
 - @ waarnemingsschets,
 - @ opmetingsschets,
 - @ ideeënschets.
- Technieken:
 - @ tweedimensionale schets (parallelprojectie),
 - @ driedimensionale schets (perspectief),
 - @ potlood, pen, viltstift, balpen ...

3.3.4 *MAQUETTE*

- Soorten:
 - @ werkmaquette,
 - @ presentatiemaquette.
- Technieken en materialen: klei, plaaster, karton, hout, metaal, polystyreen, perspex.

3.3.5 *PRESENTATIE EN ANDERE COMMUNICATIEMIDDELEN*

- Opwerken van tekeningen met:
 - @ kleur (potlood, krijt, marker, verf, ...),
 - @ folie,
 - @ raster,
 - @ schaduw.
- Collages.
- Foto, film, video.
- Teksten.

4 DIDACTISCHE WENKEN

De grote charme van de kunstvakken bestaat in de **directe verbondenheid** tussen de leerling en zijn omgeving. Zijn werk op school is niet voornamelijk op de maatschappij of de toekomst gericht, zoals in de wiskunde en de talen, maar direct: de vreugde van de homo faber. Het werk weerspiegelt ook de ontwikkeling van zijn persoonlijkheid. In kunstvakken worden weinig leerinhouden, maar voornamelijk attitudes aangeleerd: creativiteit, betrokkenheid, verbeelding, expressie. Deze attitudes worden als waardevol ervaren omdat ze bijdragen tot de vorming van de persoonlijkheid.

Attitudes kunnen het best aangereikt worden door **individuele begeleiding**. Het persoonlijk optreden van de leraar, zijn geestdrift, overtuiging en achtergrond zullen door overdracht, dialoog en confrontatie elke leerling aanzetten om zijn eigen persoonlijkheid te verdiepen, in te kleuren en uit te drukken. Zo zal de leerling gaandeweg de balans vinden tussen een absolute vrijheid en een streven naar een artistiek peil dat bereikt wordt door zich de verworvenheden van de kunst eigen te maken.

De leraar, moet een ruime belangstelling vertonen voor het kunstgebeuren in het algemeen en voor de evolutie van de architectuur in het bijzonder.

Om de leerlingen een open en kritische kijk op de hen omringende wereld te verschaffen, moeten er vooreerst in de school zelf daartoe de **materiële mogelijkheden** worden aangeboden. Dit veronderstelt onder meer:

- goed verlichte **atelier-lokalen**, uitgerust met eenvoudige tekenafels en werktafels voor uitvoering van maquettes en vormstudies,
- **leslokalen** (in de onmiddellijke nabijheid van het atelier) met projectie-mogelijkheden: diaprojector en/of video,
- de aanwezigheid van een (school)bibliotheek met voldoende basiswerken omtrent architectuur.

Gezien het toenemend belang van de informatica zal in de toekomst ook de praktische mogelijkheid voor computer-tekenen (CAD) onderzocht dienen te worden.

Verder zullen de lessenroosters zo ingevuld worden dat de lessen optimaal gegroepeerd worden. Dit laat toe dat het atelierwerk vlot verloopt en bezoeken aan musea, tentoonstellingen, bouwwerken, kunstenaars-ateliers, en dergelijke meer georganiseerd kunnen worden.

Het **proces** is belangrijker dan het product. Elk werk moet authentiek zijn en geen vlucht in een truc, een systeem of een school.

De basishouding is die van **creativiteit**: het bieden van oorspronkelijke oplossingen voor een gegeven probleem. Creativiteit bevindt zich in het gebied van het denken. Logisch en conventioneel denken zal logische en conventionele oplossingen geven, maar geen oorspronkelijke. Creatief denken veronderstelt het zoeken van alternatieven en het leggen van verbanden die soms onlogisch zijn. Dat kan men enkel verkrijgen door sterk bij het probleem betrokken te zijn, door alle onderdelen op alle mogelijke en onmogelijke manieren te schikken en te herschikken en door denkblokkades op te ruimen. De leerlingen zullen echter geneigd zijn om naar gemakkelijksoplossingen te zoeken, die reeds in normen, codes of geheugens vastliggen. De attitudes van betrokkenheid, doorzetting en openheid moeten doelbewust worden gestimuleerd om creativiteit mogelijk te maken.

Perfectie is het bereiken van de grootst mogelijke variëteit met de grootst mogelijke orde.
(Gottfried Leibnitz)

De affectieve ontwikkeling van de leerlingen komt in de scholen niet altijd voldoende aan bod. Het vak architecturale vorming biedt vele mogelijkheden om de leerlingen te leren via hun **sympathie** tot een band, een dialoog met de dingen te komen. De op zichzelf neutrale dingen worden vanuit ons gevoel met waarden bekleed. Ook de leerlingen kunnen dingen maken die door hun specifieke vormen, kleuren, structuren, en dergelijke in staat zijn om mensen te ontroeren.

Wat betekent tijd voor mij, wat zijn projectie, dimensie, rust en beweging, wat zijn alle vormen als in hun niet het rode bloed van het leven stroomt.
(Robert Vischer)

We moeten aandacht besteden aan de **verbeelding** van de leerlingen. Verbeelding bevindt zich in het gebied van de intuïtie. Het is de attitude om de mogelijke oplossingen te voorvoelen, om contact te hebben met de grote onderliggende waarheid. In de kunst laat de verbeelding het juiste beeld proeven. Echte verbeelding is, in tegenstelling tot creativiteit, a-logisch van oorzaak. Terwijl denken de langzame wetenschappelijke paden van analyse en synthese bewandelt, licht verbeelding even de sluier over een rijkdom van mogelijkheden op.

Verbeelding is belangrijker dan kennis.

Want kennis is beperkt, terwijl verbeelding de hele wereld overspant, vooruitgang stimulerend en evolutie in gang zettend.

(Albert Einstein)

Expressie is het vermogen om beelden in de juiste vormen uit te drukken. Expressie heeft te maken met wil, met levenskracht. Expressie is de laatste, maar zeker niet de minst belangrijke stap in de genese van een werk. Evenals verbeelding is expressie niet zo gemakkelijk aan jongeren van de 3de graad bij te brengen. De vorming van een persoonlijkheid, het opdoen en verwerken van ervaringen zijn essentieel. De leerlingen moeten ook inzicht krijgen in hun persoonlijkheidsstructuur als ontwerper: op welke gebieden ze talenten hebben en in welke richting ze zich nog sterker moeten ontwikkelen.

Expressie is de reden tot leven.

(Louis Kahn)

5 EVALUATIE

De evaluatie heeft een tweevoudige functie in het vormingsproces dat niet planmatig maar procesmatig verloopt. Enerzijds maakt de evaluatie als permanente begeleiding deel uit van het leer- en vormingsproces. In die functie moet de evaluatie worden gezien als een essentieel en integraal deel van de vorming. Anderzijds stelt ze vast op welke wijze het beeldend inzicht en de persoonlijke vorming van de leerling als leerproces verlopen. De constante begeleiding is een onderzoek naar de relatie: opdracht-leerling. Deze evaluatie bestaat erin het werkproces van de leerling te toetsen aan de opdracht en omgekeerd. Het ateliergesprek peilt naar de groepsevaluatie (relatie leerling-leerling) binnen de opdracht en toetst elk individu binnen het atelier.

Tevens wordt er duidelijk gewezen op de vorderingen van de technische vaardigheden, het verstandelijk inzicht, de emotionele betrokkenheid, de verbeelding, de expressie en het engagement. De leraar staat er voor in dat deze vorm van evaluatie verloopt als een confrontatie via een gesprek. Het ateliergesprek blijft een onderling toetsen van de verwachtingen in verband met de opdracht, het individu, de groep, de leraar en de maatschappij. Een deel van de eindevaluatie zal bestaan uit de geïntegreerde proef. Binnen de totale beoordeling zal de geïntegreerde proef op een synthetische en realiteitsgebonden wijze de artistieke, technische en praktische bekwaamheid toetsen, hierbij rekening houdend met de einddoelstellingen van de studierichting. De examencommissie van de geïntegreerde proef moet de delibererende klasseraad een oordeel aanreiken over het voldaan hebben van de artistieke, technische en praktische aspecten van de vorming. De eindevaluatie onderzoekt de evolutiemogelijkheden van de leerling in het hoger onderwijs en formuleert in functie daarvan een oriënterend advies voor de studiekeuze.

1 BEGINSITUATIE

Het is niet uitgesloten dat de leerlingen in de 3de graad een heterogene groep vormen. De meeste onder hen hebben de 2de graad van het KSO gevolgd; een aantal echter komt vanuit andere onderwijsvormen, zoals ASO of TSO.

De eerstgenoemde groep heeft in de 2de graad KSO reeds Kunstgeschiedenis en Kunstinitiatie gevolgd. In de lessen Kunstgeschiedenis hebben zij een chronologisch overzicht gekregen van de voornaamste kunstperiodes. In de lessen Kunstinitiatie hebben zij contact gehad met de eigenheid van de architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst en toegepaste kunsten. Ze hebben bovendien de componenten van de beeldtaal leren kennen en een methode geleerd om een kunstwerk te analyseren. De tweede groep daarentegen heeft nog geen kennis gemaakt met die specifieke vakken uit de kunstrichting.

Alle leerlingen hebben wel via Plastische opvoeding en Muzikale opvoeding leren waarnemen en luisteren en zijn op een actieve en creatieve wijze met de kunst in contact gekomen. In de lessen Geschiedenis hebben zij ook inzicht gekregen in het historisch gebeuren en in de cultuur van de prehistorie tot en met de 18de eeuw (1ste en 2de graad). Ook maakten ze kennis met de beschaving en het ideeëngoed van de 18de eeuw tot en met de 20ste eeuw (3de graad). Daarbuiten zijn ze via de media beïnvloed door de eigentijdse beeld- en muziekcultuur.

2 DOELSTELLINGEN

2.1 Algemene doelstellingen

- Belangstelling voor de kunst en het kunstgebeuren wekken en de behoefte om met kunst om te gaan ontwikkelen.
- Het individueel gevoel en de beleving in verband met kunst verwoorden en deze toetsen aan de gevoels- en belevingswereld van anderen.
- Nauwkeurig verwoorden en hanteren van de juiste begrippen in verband met kunstbeschouwing.
- Ontwikkelen van een attitude, waarbij objectieve analyse primeert op vooringenomenheid of vooroordeel.
- Verder ontwikkelen van het waarnemingsvermogen in verband met kunstbenadering.
- Via de leerinhouden van - en de opgedane ervaringen in - de lessen Kunstinitiatie het persoonlijke creativiteitsvermogen verder ontwikkelen.
- Door het stimuleren van een persoonlijke gevoels- en belevingswereld in verband met kunstbenadering uitgroeien tot een volledige persoonlijkheid.

2.2 Leerplandoelstellingen

- De inhoud, beeldende middelen en techniek van een kunstwerk verder leren ontdekken, verwoorden, beleven en kritisch evalueren.
- Verschillende methoden verder gebruiken om een kunstwerk te analyseren en te bespreken.

¹⁾ *Kunstinitiatie komt voor in het fundamenteel gedeelte van de lessentabellen voor de studierichtingen 'Architecturale vorming', 'Beeldende vorming', 'Toegepaste beeldende kunst', 'Vrije beeldende kunst'.*

- De verworven methode om een kunstwerk te analyseren, verwerken tot een persoonlijke kunstbeleving en die kunstbeleving uiten en verwoorden.
- Vanuit één deelaspect van het onderzoek een kunstwerk leren analyseren.
- Via analyse komen tot een stijl- en kwaliteitsbepaling van een kunstwerk.
- Via een vergelijkende analyse de verbanden, gelijkenissen en/of tegenstellingen van verschillende kunstwerken beschrijven.
- Vanuit de lessen een reflecterende houding ontwikkelen ten overstaan van het eigen beeldend bezig zijn.
- Door de lessen een reflecterende houding ontwikkelen ten overstaan van het kunstwerk zoals het zich aan ons toont en zoals het vanuit kunsthistorisch onderzoek en het actuele kunstgebeuren wordt aangereikt.
- Blijvend gevoelig zijn voor kunst en cultuur in het algemeen, voor culturele actualiteiten, creatieve uitingen en eigen atelierwerk in het bijzonder.

3 LEERINHOUDEN

3.1 Minimumprogramma

Toelichting: rekening houdend met het specifieke karakter van een studierichting en/of school, kunnen bepaalde accenten (op architectuur, of beeldhouwkunst, of schilderkunst) gelegd worden in de lesinhoud.

Kennis, analyse en bespreking van beeldcomponenten die reeds globaal zijn aangereikt in Kunstinitiatie in de 2de graad, worden verder uitgediept en zoveel mogelijk in relatie met elkaar gezien, in functie van de inhoud van het kunstwerk.

3.2 Componenten van de beeldtaal

Toelichting: het hieronder vermelde schema geeft de componenten weer. Naargelang van de studierichting zullen bepaalde componenten accenten krijgen of eventueel niet aan bod komen. Er moet blijvend gelet worden op de specificiteit van een studierichting.

Architectuur:

- functie,
- materiaal,
- constructie en bouwprincipe,
- grondplan,
- doorsnede,
- opstand,
- interieur,
- exterieur,
- inplanting en relatie met de omgeving,
- kleur,
- licht
- ...

Beeldhouwkunst:

- functie,
- iconografie,
- materiaal en techniek,
- grootte,
- vrijstaand beeld - reliëf - beeldhouwkunst,
- vorm,
- oppervlaktebehandeling,
- beweging,
- lichtwerking,
- kleur,
- ...

Schilderkunst:

- functie,
- iconografie,
- materiaal en techniek,
- vorm,
- oppervlaktebehandeling,
- compositie,
- ruimte-werking,
- kleur,
- licht,
- ...

3.3 Methoden

Een methode kan het volgende proces vertonen:

- eerste kennismaking met het kunstwerk (beschrijving van wat er te zien is): BEKIJKEN,
- onderzoek van:
 - @ één of meer componenten, specifiek voor dat kunstwerk,
 - @ en/of de filosofie, achtergrondvisie, tijdgeest ... van de kunstenaar: BEGRIJPEN,
- betekenis, interpretatie en beoordeling van het kunstwerk/de kunstenaar: BELEVEN.

Iedere stap van het proces moet kunnen worden verwoord. De verwoording schept de mogelijkheid tot het kunnen TOETSEN aan elkaars visie en beleving.

3.4

De hierboven vermelde leerinhouden (componenten van de beeldtaal en methoden) zullen zeker aangeboden worden:

- via studie van de kunst van de 20ste eeuw en de actuele kunst;
- via het actuele kunstgebeuren (tentoonstellingen, musea, galerijen, ateliers, veilingen ...);
- als voedingsbodem en verrijking van eigen atelierwerk;
- als persoonlijke evaluatiemogelijkheid van eigen atelierwerk.

3.5

Bespreking van een kunstenaar: stijlevolutie, werk, invloed, visie, denkproces ...

3.6

Bespreking van één thema (voorstelling, vorm, stijl, materiaal, techniek ...), uitgewerkt door verschillende kunstenaars, in verschillende stijlperiodes.

3.7 Uitbreiding

De elementen uit de hiernavolgende opsomming of schematische voorstelling worden als leerinhoud aangewend, wanneer deze kaderen in de eigenheid van een lesonderwerp.

- Volkskunst/Architectuur zonder architecten ...
Primitieve kunst.
- Interactie tussen Europese en niet-Europese kunst.
- Het kunstwerk als resultaat van een (kunst)technische, (kunst)ambachtelijke en/of industriële handeling.
- Verband kunst - reclame.
- Restauratie - technieken en aspecten.
- Iconografie en symboliek.
- Relatie met andere kunstdisciplines zoals mode, juweel, meubel, affiche, foto...
- Componenten en aspecten van de filmtaal en het filmgebeuren (samenstelling en taken van de filmploeg; synopsis; scenario en draaiboek; camerabeweging en opnamehoek; beeldcompositie; cadrering en plans; sfeer; belichting en klank; montage en verhaalstructuur; decor; muziek; kostuum ...
- Voorbeelden uit de muziekgeschiedenis ter vergelijking met voorbeelden uit de geschiedenis van de beeldende kunsten.
- Mechanismen van kunstproductie, -handel, -consumptie.
- Functie van de kunst: kunst als spiegel van de tijd en/of signaal in de tijd.
- Kunstkritische benadering (begrip 'kunstkritiek' - kunst versus kitsch - ...
- ...

4 DIDACTISCHE WENKEN

- Naast vakkennis en pedagogische onderlegdheid zijn geestdrift, overtuiging en contact met de kunstactualiteit van de leraar onmisbare kwaliteiten om de doelstellingen te bereiken. Het bezielen-de woord werkt, zeker in deze vakken, stimulerend.
- De leraar zal ernaar streven kunstinitiatie en kunstgeschiedenis zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen.
- De leerlingen worden in geen geval overladen met namen, encyclopedische details, alle mogelijke stellingen enz.
- Contact met atelierwerk en theorie-vakken is zeker ook aan te raden en zelfs noodzakelijk voor de lessen kunstinitiatie.
- Aan de basis van de lessen ligt de waarneming. Het leerproces geschiedt daarom aan de hand van kwalitatieve teksten, beeld- en/of klankmateriaal. Dit is een conditio sine qua non.
- Het vak moet de leerling in zijn totaliteit aanspreken door niet alleen zijn cognitieve, maar ook zijn sensitieve (zeker voor kunstinitiatie), affectieve en eventueel zijn psychomotorische vermogens verder te ontwikkelen.

- De leerlingen zullen zoveel mogelijk zelf ontdekken en analyseren en zo tot een zinvolle verwoording en beleving van een kunstwerk komen.
- Het onderwijsleergesprek verdient bijzondere aandacht; andere werkvormen (vertelvorm, didactische uiteenzetting en andere) zijn ook mogelijk.
- Rekening houdend met het specifieke karakter van een studierichting en/of school kunnen bepaalde accenten in de lesinhoud gelegd worden.
- Ook al is het leerplan identiek voor Architecturale vorming, Beeldende vorming, Toegepaste beeldende kunst en Vrije beeldende kunst, toch is het niet aangewezen dat de lessen gemeenschappelijk gegeven worden aan de verschillende studierichtingen samen, omwille van de specifieke kleuring van de leerinhoud (b.v. architectuur krijgt een hoofdaccent in de studierichting 'Architecturale vorming').
- Didactische hulpmiddelen zijn onmisbaar: audiovisuele middelen, zoveel mogelijk duidelijk beeldmateriaal, een werkschrift enz.
- De leerlingen actief laten meewerken door het schetsen van een grondplan van een gebouw, een compositieschema van een schilderij enz. of door het samenstellen van een documentatiemap, is belangrijk als hulpmiddel bij het verwerken en assimileren van de leerinhoud.
- Om de lessen op een pedagogisch verantwoorde manier te kunnen geven, moet de leraar beschikken over een eigen lokaal, waarin - naast de normale inrichting - de volgende uitrusting absoluut noodzakelijk is: diaprojector met scherm en aangepaste verduistering, video-apparaat, een klankinstallatie, episcoop en/of overheadprojector, een tweede diaprojector met scherm en mediatheek zijn hoogst wenselijk.
- Reflectie van het leerproces gedurende het jaar gebeurt via een werkschrift en/of een documentatiemap.
Zodoende zijn bijkomende huistaken niet meer noodzakelijk.
- De neerslag van de lessen Kunstinitiatie kan ook tot uiting komen in het atelierwerk.

5 BIBLIOGRAFIE

5.1 Architecturale vorming

- **BLOSSFELDT, K.**, Artforms in the Plant World. New York, Dover Publications.
- **CHAN-MAGOMEDOW, S.O.**, Pioniere der Sowjetischen Architektur. Wien - Berlin, Löcker, 1983.
- **CHING, F.**, Architecture, Form, Space, Order. New York, Van Nostrand Reinhold Company, 1979, 394 blz.
- **CORBUSIER, LE.**, Vers une Architecture. Paris, Editions Vincent, Fréal & Cie, 1958, 243 blz.
- **GRAF, O.**, Die Einheit der Kunst. Weltgeschichte der Grundformen. Wien - Köln, Böhlau, 1990.
- **GRILLO, P.**, Form, Function & Design. New York, Dover Publications, 1960, 238 blz.
- **HAECKEL, E.**, Artforms in Nature. New York, Dover Publications.
- **KRIER, R.**, Architectural composition. London, Academy Editions, 1988, 320 blz.
- **MERIDIN GRAVURE COMPAGNY**, A System of Architectural Ornament. New York, The Eakins Press New York Publishers, 1967.
- **MÜLLER, W., VOGEL, G.**, Sesam Atlas van de Bouwkunst. Deel 1 en deel 2. Baarn, Bosch en Keuning, , 1976 en 1983, 600 blz.
- **NORBERG-SCHULZ, C.**, Architectuur, een logisch Systeem. Gent, Frans Masereelfonds, 1979, 201 blz.
- **NORBERG-SCHULZ, C.**, Genius Loci, towards a phenomenology of architecture. New York, Rozzoli, 1980, 213 blz.
- **NORBERG-SCHULZ, C.**, Existentie, Ruimte en Architectuur. Gent, Frans Masereelfonds, 1981, 159 blz.
- **PALLADIO, A.**, I quattro Libri dell'Architettura. Verschillende herdrukken en vertalingen, onder andere The four Books of Architecture. New York, Dover Publications, 1965, 342 blz.
- **POLAK, M.**, Het creatieve proces van ontwerpen. Delft, Delftse Universitaire Pers, 1984.
- **VENTURI, R.**, Complexity and contradiction in architecture. London, The Architectural Press, 1977, 136 blz.

5.2 Kunstinitiatie

Over de kunst van de 19de en 20ste eeuw bestaat een uitgebreide bibliografie in meerdere talen.

De lijst hieronder bevat slechts een keuze van voornamelijk Nederlandstalige uitgaven.

Naast deze lijst zijn zeker ook kunstenaarsmonografieën, tentoonstellings- en museacatalogi, reeksen, tijdschriften enz. interessant en zeer bruikbaar voor de lessen.

- **ADRIAENS, F., e.a.**, Kunst van Altamira tot heden. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1988, 429 blz.

- **BÄR, N.**, Beeldende kunsten in de 19de eeuw. Utrecht, Het Spectrum, 1991, 229 blz.
- **BÄR, N.**, Nieuw handboek voor de kunstgeschiedenis. Kunst van 1900 tot 1945. De Bilt, Cantecler, 1984, 192 blz.
- **BÄR, N.**, Nieuw handboek voor de kunstgeschiedenis. Kunst na 1945. De Bilt, Cantecler, 1982, 150 blz.
- **BONGARD, W.**, Is de moderne kunst corrupt? Den Haag, Gaade, z.j., 191 blz.
- **BRAND, J., e.a.**, Architectuur en verbeelding. Zwolle, Waanders, 1989, 317 blz.
- **COLLINS, J., e.a.**, De schildertechnieken van deze eeuw. Dertig beroemde kunstenaars in close-up. De Bilt, Cantecler, 1983, 190 blz.
- **DE SUTTER, H.**, Kunst in de 19de en 20ste eeuw. Brugge, Van den Broele, 1979, 60 blz.
- **DE VISSER, A.**, Hardop kijken. Nijmegen, SUN, 1986, 144 blz.
- **DE VISSER, A.**, Kunst met voetnoten. Inhoud en betekenis in de beeldende kunst. Nijmegen, SUN, 1989, 144 blz.
- **DOERNER, M.**, Schilderkunst, materiaal en techniek. Amerongen, Gaade, 1981, 455 blz.
- **DUNLOPP, J.**, Kunst die de wereld schokte. Zeven opzienbarende kunsttentoonstellingen 1868-1937. Bussum, De Haan, 1972.
- **ELIAS, J.S.W.**, Geschiedenis van de Europese beeldhouwkunst. Utrecht, Prisma, 1966, 279 blz.
- **FRAMPTON, K.**, Moderne architectuur. Een kritische geschiedenis. Nijmegen, SUN, 1988, 444 blz.
- **GOLDSCHMIDT, E.**, Sinds 45. 3 delen. Brugge, Desclee-Debrouwer, 1970-1973, 304 blz.-304 blz.-208 blz.
- **GOMBRICH, E.H.**, Eeuwige schoonheid. Bussum, De Haan, 546 blz.
- **GRAY, C.**, The Russian Experiment in Art 1863-1922. Londen, Thames and Hudson, 1971, 296 blz.
- **GREER, G.**, Vrouwenwerk. Wedloop vol hindernissen. Amsterdam, Meulenhoff, 1980, 374 blz.
- **HAFTMANN, W.**, Schilderkunst in de 20ste eeuw. Rotterdam, Lemniscaat, 1977, 416 blz.
- **HARRIS, N.**, De geschiedenis van het impressionisme. Alphen a/d Rijn, Zutphen, 1980, 319 blz.
- **HAUSER, A.**, Sociale geschiedenis van de kunst. Nijmegen, SUN, 1975, 686 blz.
- **HEUGHEBAERT, H., e.a.**, Artistieke opvoeding. Wommelgem, Den Gulden Engel, 1988, 104 blz.
- **HOMMES, E.**, Prisma van de kunst. Circa 2000 begrippen van a tot z verklaard. Utrecht, Het Spectrum, 1990, 287 blz.
- **HUGHES, R.**, De schok van het nieuwe. Kunst in het tijdperk van verandering. Utrecht, Leuven, Veen-Davidsfonds, 1981, 424 blz.

- **HUGHES, R.**, Kritisch, in vredesnaam kritisch. Over kunst en kunstenaars. Leuven, Kritak, 1990, 308 blz.
- **HUNTER, S., e.a.**, 100 jaar moderne kunst. Van post-impressionisme tot heden. Amsterdam, Amsterdamboek, 1977, 351 blz.
- **ITTEN, J.**, Kunst en kleur. De Bilt, Canteleer, 1973, 157 blz.
- **JANSON, H.W.**, Wereldgeschiedenis van de kunst. Bussum, De Haan, 1991, 824 blz.
- **JENCKS, Ch.**, Modern Movements in Architecture. USA, Anchor Press, 1973, 432 blz.
- **KOCH, W.**, Europese bouwstijlen. Amsterdam, Agon, 1988, 496 blz.
- **LEINZ, G.**, Moderne kunst zien en begrijpen. Weert, Kon. Smeets, 1987, 380 blz.
- **LUCIE-SMITH, E.**, Moderne kunst van abstract expressionisme tot postmodernisme. Amsterdam, Agon, 1990, 552 blz.
- **LÜTZELER, H.**, Verklarend kunstwoordenboek. Amerongen, Gaade, 1982, 202 blz.
- **MÜLLER, W., e.a.**, Sesam atlas van de bouwkunst. Deel 2. Baarn, Bosch en Keuning, 1983, 303 blz.
- **NERET, G.**, l'Art des années 20. Fribourg (Ch.), Office du Livre SA, 1986, 248 blz.
- **NICOLAUS, K.**, Het schilderen: materiaal techniek - behoud. De Bilt, Canteleer, 1981, 263 blz.
- **PAWLIK, J., e.a.**, Beeldende Kunst. Begrippen en lexicon. Brugge, Orion - Nijmegen, Gottmer, 1978, 358 blz.
- **PEVSNER, N.**, Europese architectuur. Deel 2. Van Bernini tot Le Corbusier. Rotterdam, A. Donker, 1984, 290 blz.
- **PIPER, D., e.a.**, Encyclopedie van de schilder- en de beeldhouwkunst. 2 delen. Utrecht, Veen-Antwerpen, Reflex, 1986, 471 blz.-491 blz.
- **RASMUSSEN, R.**, Architectuur beleven. 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1983, 252 blz.
- **READ, H.**, Moderne beeldhouwkunst. Den Haag, Gaade, 1964, 312 blz.
- **READ, H.**, Moderne schilderkunst. Den Haag, Gaade, 1959, 376 blz.
- **RISEBERO, B.**, Architectuur. Vijftien eeuwen bouwkunst van de Westerse beschaving. Amsterdam, Ploegsma, 1990, 288 blz.
- **RUBEN, W.**, Primitivism in 20th century Art. 2 delen. New York, Moma, 1988, 1034 blz.
- **SCHOOLMEESTERS, A.**, Inleiding tot de moderne kunst. Leuven, Acco, 1983, 275 blz.
- **STANGOS, N., e.a.**, De kernbegrippen van de moderne kunst. Amsterdam, Meulenhoff, 1985, 360 blz.
- **VAN DEN BROECK, L.**, 'n Kijk op kunst. Antwerpen, Standaard Educatieve Uitgeverij, 1985, 127 blz.

- VAN DER LINDEN, F., De grafische technieken. De Bilt, Cantecler, 1979, 224 blz.
- VAN RHEEDEN, H. (red.), Kunstgeschiedenis in het onderwijs. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1989, 321 blz.

Reeksen

- Dover Collection (Dover Publications, Inc.: New York).
- Drempelreeks (Zeist, Het Vrij Geestesleven).
- Geschiedenis van de schilderkunst, 27 delen. Utrecht (Het Spectrum).
- Grote ontmoetingen. Kunsthistorische monografieën (Brugge, Orion).
- Privé-domein (Amsterdam, Arbeiderspers).
- Taschen (Deurne, Boeken Diogenes): Kunstenaarsmonografieën, kunstmonografieën, design, architectuur, fotografie.

Tijdschriften

- Archis, Maandblad over architectuur, stedenbouw en beeldende kunsten (Alphen a/d. Rijn).
- A+, Driemaandelijks tijdschrift over architectuur, stedenbouw en design (ICASO vzw, Brussel).
- Arte Factum, Tijdschrift voor hedendaagse kunst in Europa (Antwerpen).
- Arte Grafika, Driemaandelijks tijdschrift voor de grafische en aanverwante kunstvormen (Antwerpen-Hoboken).
- De woonstede door de eeuwen heen. Driemaandelijks tijdschrift (Laarne).
- Kunst en cultuur, Maandblad van het paleis voor Schone Kunsten (Brussel).
- Kunst nu, Maandblad van de vereniging van het museum van hedendaagse kunst van Gent (Gent).
- Kunstwerk Journaal, Tweemaandelijks uitgave over kunst en antiek (Bussum).
- Monumenten en landschappen, Tweemaandelijks tijdschrift van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (Adm. v. Ruimt. Ordening en Leefmilieu, Brussel).
- Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen (Gent).
- Reflector (Antwerpen-Deurne, Keesing).
- Tableau, Tijdschrift voor beeldende kunst en antiek (Amsterdam).
- Vereniging Vlaamse Leerkrachten, Thema-nummers over kunst (Antwerpen).
- Vitrine, Museummagazine (Den Haag).
- Vlaanderen, Tweemaandelijks tijdschrift voor kunst en cultuur (Tielt, Lannoo).